

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2012

TIMARAKA: 70

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 10.

SWILERISO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlaya swileriso HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
6. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. U nga tirhisa minkarhi leyi nga laha hansi tanihi xiletelo:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGE XA B: Timinete ta 25	
XIYENGE XA C: Timinete ta 45	
9. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka).

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A

Magigwana a a ri mbulwa ya wanuna. Ku sukela loko a ha ri jaha a nga kalangi a nga khomana na wanuna un'wana hi mavoko. Kambe nsati wa yena N'waMisecho a nga ri yena wa ku bya ha vila ndzi ta dya masiha.

Wansati loyi a a tiviwa hi mani na mani wa laha malayinini ya Tikilayani. O ku phyaphyara, rintihlo, ku hembra na ku lumbeta, hinkwaswo leswi a hanya hi swona. Vaakatiko a va karile va n'wi thya na mavito yo hlaya hikokwalaho ka mahanyelo ya yena. Leri a ri dumile ngopfu a ri ri ra N'wakhinsakhinsa hi leswi a a tshamela ku famba hi miti a ri karhi a oka mahungu bya ndzilo.

Siku rin'wana swi n'wi kherile matluka. O suka a ya endyangwini wa ka Banahomu. Loko a fikile kona, u hlamuserile N'waXisalandhaku nkata Banahomu leswaku loyi a endleke leswaku va nga kumi swihlangi laha mutini i Mabihani lowa n'anga yo ta yi huma eMusapa. Hi yena a nga ta na vusiku a ta celela murhi enyangweni wa yindlu ya vona.

Loko a fambile, N'waXisalandhaku u tekile mahungu lawa a ya ya byela nuna wakwe Banahomu. Hiloko Banahomu a hlundzuka swinene. U vonile swi antswa ku rhangisana na nsati wa yena va ya eka n'anga ya mihlahle yena Mabihani. Va fikile va n'wi chela hi tona. Mabihani wa vanhu u te a hi yenhi hi ya kuma ntiyiso wa vuloyi lebyi bya mina eka muvuri wa swona.

Va rhangisanile tano va kongoma eka Magigwana. Va fikile va kuma N'waMisecho a ri karhi a nghena hi rihlampfu a vuya eku hlengeleteni ka mahungu ya siku. Va ndzawutile va ri karhi va chava ku lumiwa hi mbyana leyi a yi va vukula na ku hlamala lomu muphameri wa yona a vuya kona. N'waMisecho u va amukerile a chuhwile swinene. Ku te loko va tshamile ehansi, va n'wi komberile ku vonana na tatana Magigwana yena n'wini wa muti.

Magigwana swi n'wi hlamarisile ngopfu ku twa loko nsati wa yena a pfula rivanti a ri ehandle hi ku tiva leswaku a va etlele endlwini yin'we. U tivisiwile hi vuyeni lebyi a byi ri ehandle. Kunene wanuna wa vanhu u pfukile a ya laha a va rhurheriwile kona. Vaendzi va te va lava ku vulavula na N'waMisecho a ri kona. Kutani na yena a vitaniwa a ta fika a khinsama ehansi.

Mabihani u hlamuserile leswi n'wi humeleleke a kala a ku swi bi! Ku ta hlamusela N'waXisalandhaku. Loko a nga si fika emakumu, N'waMisecho a n'wi nghenelela a tlhela a chucha nhlamba yo tsema na nhlana. Magigwana u karile a hlundzuka ro sungula evuton'wini bya yena a tlhela a n'wi tshembisa ku n'wi tlhandleka hi ntshilana emakatleni. Hi kona a nga miyela.

Hi ku vona leswaku N'waMisecho u na nandzu wo pumba Mabihani vuloyi, Magigwana u rhangerile vuyeni lebya na mixo wo tani va ya exivaleni xa timbuti. U va komberile ku hlawula tintswela timbirhi to pfhumelela hi tona. A nga swi lavi leswaku mhaka leyi yi ya fika evukosini hikuva a ta hakela ku tlula mpimo.

Loko va fambile na swikhensanandzu swa vona, Magigwana u vitanile maxaka ya yena a va hlamusela leswi humeleleke a hetelela hi ku hlawula tintsumi timbirhi to heleketa N'waMisecho eka rikwavo. Loko va fikile na yena, tata wakwe Misecho hi byakwe u te: 'Ndza khensa loko mukon'wana a kotile ku tikhoma hi ndlela leyi. A ndzi swi tiva leswaku n'wana wa mina a nge pfuki a byi kandzile le ka Magigwana hikokwalaho ka nomo lowu a nga na wona. Hakunene Magigwana a nga tekangi hikuva n'wana loyi wa mina i xilo lexi nga swi mama eka mana wa xona. Fikani mi n'wi byela leswaku a ndzi nga tswalangi mbilu a ndzi lo tswala miri. A mita ribye Magigwana wa Khosa, vona vo dya byi horile. Inkomu.'

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.iol.co.za]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 I mani loyi u nga vulaka leswaku a xaniseka emiehleketweni eka xitshuriwa lexi? (1)
- 1.2 Hikwalaho ka yini N'waMisecho a vuyile ekaya ka yena hi ku tlula rihlampfu naswona ku ri hi minkarhi ya matakuxa? (1)

- 1.3 Tshaha xivulwa eka xitshuriwa lexi xi kombisaka leswaku N'waMisecho a tiveka hi leswo biha ntsena emalayinini ya Tikilayini. (2)
- 1.4 Hi swihi leswi Magigwana na nsati wa yena N'waMisecho a va swi pfumala? (1)
- 1.5 I ncini lexi nga endla leswaku Banahomu a hlundzuka swinene? (2)
- 1.6 Hi rihi rito leri nga eka xitshuriwa lexi leri vulaka swo fana na leswi:
'N'anga ya lava pumbaneke vuloyi' (1)
- 1.7 Xana maendlelo ya Magigwana ya ku hlongola nsati hi ku n'wi heleketa ekaya ka yena a ri na tintsumi ematshan'weni yo n'wi namulela u yima na wona ke? Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 1.8 Hi xihhi xivangelo lexi endleke leswaku Mabihani a tikuma a rhangisanile na va ndyangu wa ka Banahomu va phabela va ka Migigwana wa ha ri mixo swinene? (2)
- 1.9 Hi swihi leswi u nga swi vulaka hi vumunhu bya Magigwana bya loko a va hlawurisile mintswele ya yena yimbirhi exivaleni handle ka ku va tshika va himetela nsati wa yena N'waMisecho? (1)
- 1.10 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
1.10.1 Ku oka mahungu bya ndzilo (1)
1.10.2 Tintsumi (1)
- 1.11 Hi yihhi dyondzo leyi u yi kumaka eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.12 Xana xivuriso lexi nge 'a wu tswali mbilu u tswala miri', xi hlamusela yini ku ya hi xitshuriwa? (2)

XIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.13 Wansati loyi a nga eka XITSHURIWA xa B u le ku tisirheleleni handle ko va a tlherisela eka loyi a n'wi baka. Xana u vona onge xiyimo lexi xi vangwiwa hi yini? (2)
- 1.14 Loko wanuna loyi a baka nsati wa yena eka XITSHURIWA xa B a a ri munghana wa wena, a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (2)
- 1.15 Hikwalaho ka yini wansati loyi a nga eku biweni eka XITSHURIWA xa B a vula leswaku hambiloko nuna wa yena a n'wi ba a nge fambi? (2)

XIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.16 Xana ku na ku yelana ka swendlo leswi humelelaka eka XITSHURIWA xa A na xa B ke? (2)

- 1.17 Kombisa hilaha maendlelo ya wanuna loyi ku vulavuriwaka hi yena eka XITSHURIWA xa A ya hambanaka hakona na ya loyi a nga eka XITSHURIWA xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA

XIVUTISO XA 2: KU KOMISA/KATSAKANYA HI MARITO YA WENA

Hlaya XITSHURIWA XA C lexi nga laha hansi lexi vulavulaka hi swivangelo swo va vanhwanyana va kumetela vana na switandzhaku swa kona.

TSUNDZUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

- Komisa/Katsakanya leswi mutsari a swi vulaka mayelana na leswi vanhwanyana va masiku lawa va nga ha tiyimiselangiki eka ku tirha mintirho ya xisati, ku yingisela exikolweni na leswi mfumo wu nghenelerisaka xiswona eka vutomi bya vona kun'we na switandhaku leswi va humelelaka hi marito lama nga hundziki 90.
- U nga onhi mongo wa xitshuriwa.
- Tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ku tirhisa ndlela yo xaxameta timhaka/tipoyinti/tindzimana.
- A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka ya nkomiso/nkatsakanyo.
- Tsala ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo.

XITSHURIWA XA C

MAHANYELO YA NAMUNTLHA A YA HA TSAKISI

Tolo a nga ha vuyi hakunene. Leswi swi humelelaka masiku lawa a swa ha hlamuseleki. Ndhavuko wa hina vantima va Afrika-Dzonga wu file hikokwalaho ka ku cinca ka mahanyelo ya vantshwa va hina. Khale vana va xisati na vaxinuna a va pfuna vatswari va vona hi mintirho yo hambanahambana va ri emakaya. Sweswi i nhlayo yintsongo leyi tinyiketelaka eka ku pfuneta vatswari hi mintirho ya mavoko. Namuntlha vanhwanyana vo tala va kumeka eswitarateni va ri karhi va famba va ri voxex. Lexi xi va fambisaka hi ndlela yaleyo xo tiviwa hi vona vini. Vadyondzisi eswikolweni va ringeta ku va tsundzuxa kambe vana va hina i vasindza ra honyololo. Mahanyelo lawa ya nyanyisiwa hi mfumo lowu wa hina lowu kumekaka wu seketela vantshwa hi tindlela to hambanahambana. Loko vo tshuka va biwile emakaya kumbe eswikolweni, i nandzu lowukulu. Loko kona a ri na pasi, mfumo wu n'wi pfumelela ku endla xin'wana na xin'wana lexi a xi lavaka hi xikongomelo xa ku ta wu vhotela. Loko va kuma vana lava nga ri ki enawini, va khensiwa hi mali yo hlayisa vana lava. A swa ha twisiseki leswaku i mfumo wu nga na nandzu kumbe i vana va hina va pfumalaka tindleve. Swimalana leswi va swi kumaka na swona a swa ha hlayisi vana va vona. Hi swona va nwaka mabyalwa na ku tlanga makarata hi swona. Lava va khomaka xivixivi i vatswari. Hi vona va nge kho, ku xava swakudya na swiambalo swa manana na n'wana wa yena lava va rhurheke na le kaya va ya tshama eswiwiyindlwani. Vo tala va vona va hetelela va khomiwa hi mavabyi ya masiku lawa. Loko va funya buwa nakambe ndzhwalo wa ha ri wa vatswari. Vananga, a hi papalateni xinghunghumani lexi nga le ku heteni ka tintangha ta n'wina hi ku rhangisa dyondzo emahlweni.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

Hlaya xinavetiso (XITSHURIWA XA D) hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

LOGIK

YI HUNDZULA HINKWASWO!

Loko u lo mpfampfaa, esofeni ra wena ra manyunyu u langutile ntlangu wa wena wa **xirhandzwa**, a wu karhali ku susa nhamu ya wena eka mavonakule ya wena yo tata khumbi hinkwaro ya LOGIK. A ku na mavonakule leyi u nga vonaka na xirhumbana xa mutlangi loko a ri eku tsutsumeni handle ka LOGIK. Vanghana va wena va ta tata minkondzo swi nga heli laha kaya ra wena hikokwalaho ka LOGIK leyi ya wena. N'winoo, loko mi lava ku cinca vutomi bya n'wina bya le mindyangwini, xavani mavonakule ya LOGIK.

LOGIK hi yona yi ri yoxe leyi nga ta ku endlela migilogilo hinkwayo u navile nenge esofeni ra wena. LOGIK!

[Xifaniso xi huma eka magazini ya *Indwe* ya Dzivamisoko 2011]

3.1 Hikwalaho ka yini vito ra thelevhixini leyi ri tsariwile hi fonto leyikulu leyi tikisiweke? Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti landzelaka:

- A Ku endlela leswaku mani na mani a ta ri peleta kahle.
- B Ku dyondzisa vadyondzi hi ku hambana ka tifonto.
- C Ku koka mahlo/rinoko ra vaamukeri va mahungu.
- D Ku endlela leswaku thelevhixini yi saseka.

(1)

- 3.2 Muteki wa xifaniso lexi a nga va a xi tekile a ri eka mpfhuka wihi wa matekelo ya swifaniso? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 3.3 Nyika nhlamuselo ya rito leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
U langutile ntlangu wa wena wa **xirhandzwa**. (2)
- 3.4 Xinavetiso lexi xi fanele ku fikelela vamani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 3.5 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Vanghana va wena va ta tata minkondzo laha **ndyangwini** wa wena swi nga heli. (1)
- 3.6 Nyika nhlamuselo ya ririmi ro onga leri nge:
'...leyi u nga vonaka na xirhumbana xa mutlangi loko a ri eku tsutsumeni....' (2)

[10]**XIVUTISO XA 4**

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya [cartoon world.com](http://cartoon.world.com)]

- 4.1 Boxa vito ra ndhawu leyi fanisiweke eka khathuni leyi yi nga laha henhla u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.2 Hi swihi leswi swi endleke leswaku mudyondzisi loyi a kombisiweke eka khathuni leyi, a bohekile ku vula marito lawa ya nga exifanisweni? (2)

Vundzeni bya papila leri a byi tirhisiwi handle ka mpfumelelo wa ntsariso

Phendla

- 4.3 Vanhu lava nga eka khathuni leyi va nga va va titwa njhani hi leswi swi humelelaka endhawini leyi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.4 Eka xivulwa lexi xi nga laha hansi rito leri tikisiweke i riengeteri ra nkarhi lowu taka. Siva rito leri exivulweni lexi hi nhlamuselo ya leswi ri vulaka swona.
Wena **haxawa** ndzi ku lava u ri kun'wana. (2)
- 4.5 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi:
Marha yo basulukela erihlayeni ra munhu loko a etlele.
A Swikolompfana.
B Malanga.
C Swixalu.
D Marhimila. (1)
- 4.6 Nyika xisati xa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
N'wina **vamatlhari** mi languteka mi nga ri etimhakeni to dyondza eka siku ra namuntlha. (1)

[10]**XIVUTISO XA 5**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

1 Vakhale va vurisile loko va ku: 'Matlhari va tshama ma lotiwile.' Lawa a ya ri marito ya
2 mudyondzisi wa Xitsonga eka Giredi ya 12 ya siku na siku. A a ringeta ku va tsundzuxa
3 leswaku vusiku bya ta laha u nga ta pfumala muheleketi. Vadyondzi va le xikolweni xa
4 Bankuna a va nga ha tsakisiwi hi nchumu handle ka ntlangu wa bolo lowu a va tshamela ku
5 wu tlanga vhiki na vhiki. Lava a va ri vatlangi va ndhuma a va swi tiva leswaku vo tshama va
6 pasile. Kasi loko a ri Phinere yena a a **tshemba** xijumbana na mukwana wa okapi lowu a
7 wu vekiwa ehenhla ka desika hi minkarhi ya swikambelo. Vadyondzisi hinkwavo a vo n'wi
8 kenyekenyee, hikuva yena mukwana a wu tiva. Loko Phinere a nghena lomu a ku nwiwa
9 mabyalwa kona, vavanuna hinkwavo a va tlhava tsolo ehansi hi ku n'wi chava. A a nga ri
10 yena wa ku byi le ku vileni ndzi ta dya masiha. Siku ra swirilo swa ntsako na ku vaviseka ri
11 vile ri fika. A ku tsariwa *Biology*. Phinere a a tsarile switsalwana swinharhu leswi a a
12 khomelerile eka swona. Loko a pfula phepha ra swivutiso a ri langutisa, a hefemulela
13 ehenhla a tlhela a ri pfala. Lava a va te 'Vurhongo sala enkumbeni', a va sungurile ku tsala
14 nkunguhato wa switsalwana swa vona. **Loko Phinere a ku kelu, o kuma mudyondzisi**
15 **Mhangani loyi a bumile hi ku pa hi pama a lo pyee**, kwala tlhelo ka yena. A a ta endla
16 yini, u lo phutsaphutsa phepha ra yena a ri chela exikhwameni a huma a fambisa xisweswo.
17 Swi va swi n'wi helerile swa xikolo.

- 5.1 Tsala xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke, u humelerisa nhlamuselo yo hambana na ya xivulwa lexi nga laha hansi lexi nga eka mintila ya 6-7 endzimeni:

Kasi loko a ri Phinere yena a a **tshemba** xijumbana na mukwana wa okapi hi minkarhi ya xikambelo. (1)

- 5.2 Tsavula xitikaneti lexi xi nga kona eka xivulwa lexi nga eka mintila ya 10–11 lexi nge:
Siku ra swirilo swa ntsako na ku vaviseka ri vile ri fika. (2)
- 5.3 Kuma xivuriso xin'wana endzeni ka xitshuriwa lexi nga na nhlamuselo yo lava ku yelana na leyi landzelaka:
Lolo munhu a tsundzuka ku endla xo karhi u fanele ku xi endla hi nkarhi wolowo. (1)
- 5.4 Yisa xivulwa lexi landzelaka lexi nga eka mintila ya 8-9 endzimeni eka nkarhi wa sweswi.
Loko Phinere a ngehenile lomu a ku nwiwa mabyalwa kona, vavanuna hinkwavo a va tlhava tsolo ehansi hi ku n'wi chava. (2)
- 5.5 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi xi nga laha hansi.
Vadyondzisi hinkwavo a vo n'wi kenyekeneyee! (1)
- 5.6 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka lexi nga eka ntila wa 15 endzimaneni, kambe u lulamisa swihoxo leswi nga kona swa matsalelo.
Mhangani loyi a bumile hi ku pa hi pama a lo pyee! (2)
- 5.7 Nyika ntirho wa xiaki lexi tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
U lo phutsaphutsa phepha ra yena a ri chela exikhwameni a huma a fambisa xisweswo. (1)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70